

EELK PUHJA KIRIKU OREL

Foto 1. Puhja kiriku orel. Foto Külli Erikson 2013.

ÜLEVAADE ORELIST JA SELLE AJALOOST

Koostanud: Külli Erikson, MA

Kadrina 2014

Oreli ehitaja: Friedrich Wilhelm Müllverstedt, Tartu

Ehitusaasta: 1881

Oreli suurus: 2 manuaali ja pedaal

Registrite arv: 17

Tööprintsip: mehaaniline

Foto 2: Mängupult, foto Külli Erikson, 2013.

Oreliehitaja Friedrich Wilhelm Müllverstedt

Foto 3. Fr. W. Müllverstedt, fotograaf C. Schulz, Tartu, Aia tn. 3, pildistatud ajavahemikus 1886 – 1890. aa.¹. Foto pärineb Rahvusarhiivi fotoandmebaasi Fotis internetilehelt.

Puhja kirikus käesoleval ajal asuva oreli ehitaja Friedrich Wilhelm Müllverstedt (17. 06. 1834 Windeberg - 02. 08. 1904 Tartu) sündis Saksamaal kaupmees George Christian Müllverstedti perekonnas². Orelimeistri sünniküla Windeberg paikneb Kesk-Saksamaal Thüringeni liidumaal Mühlhauseni lähedal. Vahemärkusena võib meenutada, et Thüringen on piirkond, kust on pärinenud või millega on seotud olnud sellised muusikakultuuri ning oreliehitust mõjutanud isiksused nagu näiteks Johann Pachelbel, Johann Sebastian Bach ja tema perekond, Johann Gottlob Töpfer, Johann Gottfried Walther jt. Thüringenist lähtusid 18. sajandi lõpul Baltikumini ka oreliehitajad

¹ EAA.1873.1.80.25a. - <http://www.ra.ee/fotis/index.php?type=2&id=202701>, kasutatud 27. 01. 2014.

² Gustavson, 2013; andmed pärinevad Windebergi kiriku arhiivist.

Heinrich Andreas Contius ning tema väimees Johann Andreas Stein, kes mõlemad kogu oma ülejäänud elu tänase Läti ja Eesti alal tegutsesid³.

Ajalooarhiivi andmetel saabus W. Müllverstedt ametlikult Tartusse 1858. aasta 13. juunil⁴ ning on teada, et ta asus siin tööle oreliehitaja Ernst Carl Kessleri (1808 – 1863) töökojas⁵. Seda, kus ning kelle juures oli Müllverstedt oma ametit õppinud, pole tänaseks veel välja selgitatud. Kuna Müllverstedti orelite käsitöölise võtete puhul on täheldatud suuri sarnasusi tema meistri Ernst Kessleri töödega, on oletatud ka, et Müllverstedt omandas oreliehitaja elukutse just Kessleri käe all⁶. Tartusse saabudes oli Müllverstedt saamas 24-aastaseks ning pidi selleks ajaks kindlasti juba mingit ametit õppinud olema, kuid ei saa välistada, et ta oreliehituse alase väljaõppe tõepoolest just siin omandas.

Kui Kessler 1863. aastal suri, sai Müllverstedtist orelitöökoja juhataja – nii on teda nimetatud Kessleri pärandi ülevaatamisel ning kirjapanekul⁷.

Foto 4. Müllverstedti töökoja firmasilt, foto Külli Erikson, 2013.

Tema juhtimisel jätkas töökoda Kessleri poolt ehitatud orelite hooldamist ning häälestamist, ehitades neid vastavalt vajadusele ja võimalustele ka ümber ning laiendades neid lisaregistritega. Mitmesse töökoja poolt „kureeritavasse“ kirikusse leidis Müllverstedt aja jooksul võimaluse ehitada vana Kessleri pilli asemele omalt poolt uus orel. Nii on see olnud ka Puhja kirikus, kus alates 1839. aastast oli seisnud Kessleri poolt ehitatud viie registriga pedaalita pill⁸. Lepingust võib lugeda, et nimetatud viis registrit olid järgmised: Principal 4' (tina), Gedackt 8'(kuusepuit),

³ Kõlle, 2006.

⁴ EAA.1873.1.80.25a, tekst foto pöördel.

⁵ Gustavson, 2008:12.

⁶ Gustavson, 2013.

⁷ Gustavson, 2008:12.

⁸ EAA.1262.1.234.

Spitzflöte 4' (suur oktaav puidust, edasi 8-osalisest metallist), Octave 2' (tina), Quinte 1 1/3' (tina). Orelil oli ka tuulesulgur (Sperrventil) ja märguandekelluke orelitallajale (Calcanter Wecker) (foto 5).

Foto 5. Väljavõte oreliehitaja Kessleri poolt kogudusele 1837. a tehtud hinnapakkumisest, mille põhjal orel ka telliti. EAA.1262.1.234-4.

Praegu säilinud Müllverstedti orelitest on vanim Alatskivil, ehitusaastaga 1868. Kas vahepeal ka juba ehitusi toimus, ei saa praeguste teadmiste juures öelda, kuna enamuse Müllverstedti pille on tänaseks juba „ajaloo prügikasti“ rännanud. Ka Puhja kirikus paiknes 1-manuaaliline pedaalita 5 registriga Kessleri orel aastast 1839. Selle pilli tellimisloo kohta on Ajalooarhiivis iseseisev kaust. Enamasti ehitaski Ernst Kessler maakirikutesse just suhteliselt väikese registrite arvuga 1-manuaalilisi, sageli ka pedaalita instrumente (nt Otepää, Karksi, Taagepera). Nende instrumentide hilisem laiendamine ning ümberehitamine Müllverstedti poolt on eeskätt õigustatav 19. saj. II poolel toimunud muutustega jumalateenistuse ning liturgia saatmisel. Järjest olulisemaks muutus vaimuliku ja koguduse laulu vaheldumine, mis nõudis kahte kiirelt vahetatavat erineva kõlatugevusega muusikalist saadet ehk teisisõnu: tekkis kahe manuaali kasutamise vajadus. Muud oreliehituse arengud Müllverstedti tellijate soove nähtavasti eriti ei mõjutanud, kuna Müllverstedt kasutas oma pillide ehitamisel senini kasutusel olnud ja traditsiooniliseks saanud tehnilisi lahendusi.

Kuna 19. sajandi lõpupoolel toimusid kogu tehnikamaailmas ja ka oreliehituses kiired uued arengud, kohati lausa arenguhüpped, vahetasid paljud suuremate keskuste kirikud oma orelid tehniliselt moodsamate vastu välja. Võimalik, et suuremates keskustes oli trenditeadlikkus kõrgem. Lisaks sellele olid seal sageli suuremad rahalised võimalused ja aktiivsemad organistid. Müllverstedti ehitatud orelid olid

kõlaliselt küll tegelikult juba kaasaegsusele orienteeritud, aga tehnilistelt lahendustelt traditsioonilised, s.t mehaanilised, mida tol ajastul peagi võib nimetada vanamoodsaiks. Kasutusse tulid uued, surutuule abil töötavad orelid, mis võimaldasid tekitada romantilisele ideaalile sobivamat – pehmemat, sujuvamat, sulanduvat mängutehnikat ning andsid võimaluse erinevate dünaamikat rikastavate mängulisade ehitamiseks.

Tänaseks on Müllverstedti poolt ehitatud orelid säilinud kümnekonnas kirikus:

1868 Alatskivi (11/I+P)	1886 Vigala (14/II+P)
1874 Rõngu (16/II+P)	1887 Vändra (8/I+P)
1881 Puhja (17/II+P)	1889 Maarja-Magdaleena (19/II+P)
1883 Häädemeeste (6/I+P)	1890 Tartu Peetri (23/II+P)
1883 Pindi (tänapäevane Mustvee, 4/I+P)	1903 Nõo (2/I) positiiv
1883 Põlva (13/I+P)	

See, kas Vara kiriku väike orel on samuti Müllverstedti töö või siiski tema eelkäija Kessleri oma, vajab veel selgitamist. Helika Gustavson oma uurimistöös märgib, et Müllverstedt ehitas oma tegevusperioodi jooksul kokku oma sadakond orelit, mis tänaseks tõenäoliselt kõik peale eelnimetatute hukka saanud on. Number on üsna muljetavaldav, aga kindlasti leidis nende hulgas palju väikeoreleid ja positiive.

Müllverstedti orel - Puhja kiriku uus orel

Uue orelitellimise kajastusi leidis Ajalooarhiivis esmase uurimise käigus vaid põgusalt. Puhja kirikukonvendi protokollide raamatust (1847 – 1903) võib 1880. a. 2. detsembri koosoleku protokollist lugeda, et muude ehituste seas on 1881. aastaks kavandatud kirikusse uue orelitellimine⁹. Puhja koguduse 1881. aasta kassaaruandes seisab, et uue orelitellimise eest on vastavalt lepingule tasutud 200 rubla¹⁰. Lepingut ennast dokumentide hulgas esialgu leida ei õnnestunud. Sellest, milline nägi välja W. Müllverstedti poolt koostatud orelitellimisleping, võib ülevaate saada Rõngu koguduse fondist. Sealsete dokumentide hulgas on säilinud 1873. aastal koguduse ja W.

⁹ EAA.1262.1.213-40.

¹⁰ EAA.1262.1.223-43.

Müllverstedti poolt allkirjastatud üksikasjalik uue oreli ehitamise leping¹¹. Veel üks teade oreli kohta seisab eelpool nimetatud kirikukonvendi protokollide raamatus 1882. aasta 8. jaanuaril toimunud istungi protokollis, kus on refereeritud, et 1881. aasta augustis sai kirik endale oreliehitaja Müllverstedti poolt ehitatud uue oreli, mille eest maksti kokku 2800 rubla¹².

Kui Müllverstedt 1904. aastal suri, pidi kogudus leidma orele uue hooldaja. Kirikukonvendi protokollide raamatus aastaist 1904 – 1928 on 1905. aastast pärinev ülestähendus, mille kohaselt pastor lasi kirikuorelit kohendada ja häälestada ning maksis selleks oreliehitaja Kriisale 50 rubla, võttes raha orelikassast¹³.

Orelikapi sisekülgedel leiduvad tekstid ja kirjutised

Oreli ajaloo selgitamisel on väärtuslikuks infoallikaks orelikapi sisekülgedele aja jooksul tehtud sissekanded. Alljärgnevalt on ära toodud Puhja orelikapist leitud kirjed koos eestikeelsete tõlgetega.

Orelikapi lõunapoolne sisesein

Altari poolt teise luugi ülaosas asuvad pliiatsiga tehtud saksakeelsed sissekanded alates 1881. aastast. Sissekanded puudutavad oreli pühitsemist ning edaspidist hooldust ning, lähtudes arhiividokumentides nähtud käekirjast, on tehtud W. Müllverstedti käega. Hiljem, 1931. aastal toimunud oreli remondi käigus on remontijad õlivärviga oma nimesid oreli sisemusse jäädvustanud, kattes laiade pintslitõmmetega osaliselt ka vanemat teksti, mis seetõttu mõnes kohas raskesti loetavaks on muutunud (foto 6).

¹¹ EAA.1264.1.125.

¹² EAA.1262.1.213-40-41p.

¹³ EAA.1262.1.214-4.

Foto 6: Müllverstedti käega tehtud sissekanded orelikapi lõunapoolsel siseseinal, Külli Erikson, 2013

Põhiosas siiski loetav, on Müllverstedti-aegne tekst järgmine¹⁴:

W. M. 31 Grad Win[d.]

Den 6ten Sept. [1882]1 wurde dies Werk fei[...] eingeweihet. !!!

Den 3., 4. ü. 5. Juni 18[82] gestimt. Das Werk hat [durch] Feuchtigkeit sehr gelitten.

Den 21. ü. 22. A[pril] 1883 gereinigt ü. gestimmt ----- mit Eugen.

Den 25. ü 26. Juni 1884 Pfeifen [gelei]mt ü. r[epari]rt ----- Eugen.

Den 8., 9. ü. 10. [Maij?] 1890 dito ----- mit [Ka]rl Ruu[s]

Den 25. ü 26.[Septe]mber 1892 dito ----- mit [Hard]t ?

Den 24. ü. 25. Maij 1894 dito ----- au[ch] 4 neue Pfeifen gesetzt

Den 12-13. Sept. 1897 gestimt gereinigt Blasebälge geleimt und regulirt

Tekstid tähendavad tõlkes järgmist:

W[ilhelm] M[müllverstedt] 31 kraadi tuult.

6. septembril 1881 on töö [...] sisse pühitsetud!!!

3., 4. ja 5. juunil 1882 häälestatud. Orel on niiskuse käes väga kannatada saanud.

21. ja 22. aprillil 1883 puhastatud ja häälestatud, koos Eugeniga.

25. ja 26. juunil 1884 viled liimitud ja parandatud – Eugen.

8., 9. ja 10. mail (?) 1890 sama, koos Karl Ruusiga.

25. ja 26. septembril 1892 sama, koos Hardtiga (?).

24. ja 25. mail 1894 sama, ka 4 uut vilet paigaldatud.

12. – 13. septembril 1897 häälestatud, puhastatud, lõõtsad liimitud ja parandatud.

¹⁴ Tekste on transkribeeritud 1986. aastal ka Hugo Lepnurm, kuid mõningate ebatäpsustega (TMM, Hugo Lepnurme fond).

1894. ja 1897. aasta sissekannete vahelisel ajal on orelit, ilmselt hoolduse eesmärgil, külastanud Tartu orelehitaja M. Matto ning teinud sel puhul ka oma käega oreliseinale sissekande: *M. Matto*.

Sissekande alguses tehtud mäрге “31 Grad Wind” (31 kraadi tuult) kordub ka oreli sees, tuulekanalisse tehtud tuulesurve mõõtmise ava sulgeval puidust korgil. Mäрге tähistab oreli toimiva tuulesurve tugevust, mida orelehituses tavapäraselt mõõdetakse millimeetrites veesamba suhtes (mm/Ws¹⁵). Alates 1872. aastast, mil Saksamaal toimus üleminek jalamõõdult¹⁶ meetermõõdusüsteemile, tuleb ette, et tuulesurvet tähistatakse mõnikord veel kolmandasse mõõtsüsteemi kuuluvates ajaloolistes ühikutes kraadides (Grad). Walckeri kodulehel toob Gerhard Walcker-Mayer ära valemi, arvestamaks kraadides mõõdetud tuulesurvet ümber tavapäraselt käibel olevasse mm/WS-süsteemi¹⁷. 31 kraadi on selle valemi järgi ümber arvestatuna 65,61 mm/Ws. Korgi kõrval kanalil on pliiatsiga kirje: “*Ersehen 1890*” (tõlkes: nähtud, resp. kontrollitud 1890).

Eelpool toodud sissekannete kohal, luugi raamistusel sisab veel üks pliiatsiga tehtud lühike, kohati raskesti loetava käekirjaga saksakeelne sissekanne (foto 7):

Prpl. 8' – dis [...] Stim [...] Leuchtenbath [...]

¹⁵ Sks. k. Wassersäule (WS).

¹⁶ Jalg on ajalooline mõõtühik, mille pikkus piirkonniti pisut varieerus. Venemaal võeti 18. sajandi algul muutliku pikkusega jala asemel kasutusele inglise jalg (= 12 tolli), mille konstantne pikkus oli 30,48 cm. Sama mõõtühik kehtestati alates 1845. aastast ka tänasel Eesti alal.

¹⁷ $X = (1 \text{ jalg} \times \text{tuulesurve kraadides}) : 144$. Jala pikkusel puhul lähtutakse kohapeal kehtinud jalapikkusest millimeetrites, jagaja arv 144 tuleneb kaheteistkümnendiksüsteemist, kuhu jalg mõõtühikuna antud juhul kuulub. <http://blog.walckerorgel.de/2008/06/14/anmerkungen-zum-thema-winddruck/>, <http://blog.walckerorgel.de/2009/01/02/erganzungen-zum-thema-winddruck/>

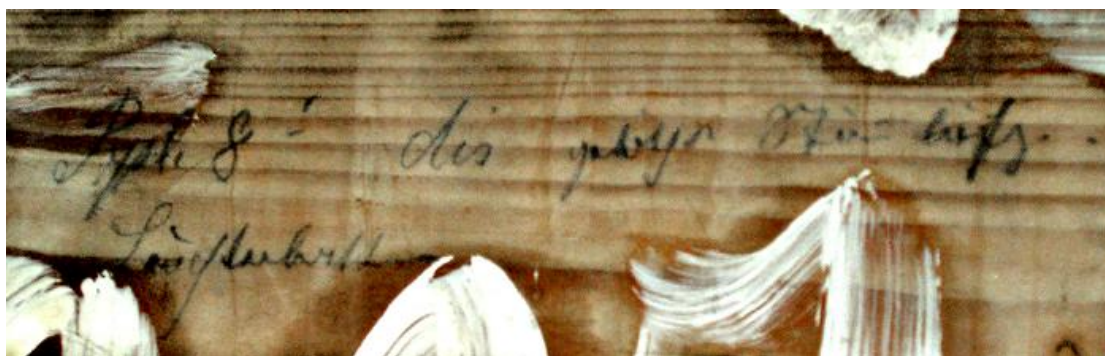

Foto 7: Sissekanne orelikapi lõunapoolsel siseseinal, Külli Erikson, 2013

Tegemist on lühikese märkmega manuaalregistri Principal 8' dis-vile kohta, seonduvalt häälestusega. Autoril ei õnnestunud märgest täies ulatuses transkribeerida.

Orelikapi põhjapoolne sisesein

Altari poolt teise luugi ülaosas seisab samuti pliiatsiga tehtud sissekanne:

*Vom 6. Sept. 1881 habe ich diese Orgel bis zu meinem
Fortziehen nach Fennern (d. 22 Apr. 1889) zur Ehre
Gottes gespielt. Mögen auch ferner diese Töne die Kawelechtschen
Christen zur Andacht wecken!*

A. Rossmann, Küster

zu Kawelecht

Tõlge:

Alates 6. septembrist 1881 kuni minu edasi kolimiseni Vändrase (22. apr. 1889) mängisin ma seda oreli Jumala auks. Äratagu need helid Puhja (Kavilda) kristlasi palvusele ka edaspidi! A. Rossmann, Puhja (Kavilda) köster

1931. a. värvitööd oreliprospektil

1931. aastal oreliseinale tehtud õlivärvikirjed, mis korduvad nii prospekti põhja, ida- kui lõunaküljel (foto 8), annavad kokkuvõtlikult järgmist informatsiooni:

Wäritud 25. agutil 1931. a. E. Kriisa. E. Karro.

Foto 8: Maalermeistrite sissekanne orelikapi lõunapoolsel siseseinal, Külli Erikson, 2013.

Sellele lisandub kirje orelil lõunakülje tagaosas: J. Savo. Tartust: Tsunft 1931 aasta.(foto 9).

Foto 9: prospekti värvijate sissekanne lõunapoolse siseseina tagaosas, Külli Erikson, 2013.

Kuna Kriisade nimi on meil oreliehituses märgilise tähendusega, on neid kirjutisi E. Kriisa nime tõttu seostatud ka Kriisade Oreliehitustöökajaga. Tegelikult on maalritööd läbi viinud siiski asutus, mida kirje põhjal võiks tinglikult nimetada „J. Savo Tsunftiks Tartust“. Ajalooallikatest polnud info 1931. aasta prospekti remondi kohta seni leitav. Kuna on teada, et 1905. aastal otsis kogudus kontakti just Kriisade töökajaga, võiks seinale kirjutatud nime küll seostada Kriisade tootjate põlvkonna esindaja E. Kriisa ehk Eduard Kriisaga (1902 – 1968), kes oli aastal 1931 just tööjõulises vanuses – 29-aastane. Kriisade oreliehitustöökoda ei olnud aga

ettevõtmises kindlasti vastutav, mida kinnitab ka suuline info Hardo Kriisalt. Tema sõnul ei ole Kriisade töökoda eraldi prospektide remonditöid teostanud ega ole sel töökojal olnud ka tava oma tööde kohta infot oreliseintele üles märkida¹⁸. Täiendava kõneluse käigus Puhja kirikurahvaga selgus huvitava asjaoluna, et Kriisa nimelisi perekondi leidub ka sealkandis. Selle info põhjal võiaaluda ka oletust, et oma nime oreliseinale jäädvustanud E. Kriisa oli hoopis orelehitaja E. Kriisa maalermeistrist nimekaim. On küll tõsi, et nii massiivsel kombel oma nime orelisse jäädvustamine ei ole orelehituses kombeks.

20. sajandi arengud Puhja kiriku oreli loos

Ajalooarhiivis paikneva koguduse eestseisuse 1904. –1928. aastate protokolliraamatu põhjal ära toodud märge kontakti loomisest orelehitaja Kriisaga aastal 1905 on alates 19/20. sajandi vahetusest kuni 1930. aastateni praeguse seisuga ainus leitud märge oreli seisukorra ja sellega tegelemise kohta. Mõningast infot järgnevate aastakümnete kohta annavad EELK Konsistooriumi arhiivis säilitatavad dokumendid.

1920. ja 1930. aastate sissekannete kohta võib resümeerivalt öelda, et need puudutavad eeskätt köstri palga, maksude ja eluaseme küsimusi¹⁹. Nimelt pidi kirik lisaks õpetajale ju ka köstrile eluaseme kindlustama ja selle seisukorra eest hoolt kandma. 1936. aastal vaatas juhatus läbi koguduse käesoleva aasta eelarvet ja kehtestas korra, et oreli peab kogudusele ühe laulatuse arvelt 1 kroon tulu laekuma ja kogu aasta peale 25 krooni. 1937. aastal taotles kogudus köster emeeritus Rudolf Peerna ametiaja pikendamist 6 kuu võrra. Tolle perioodi kohta käivad dokumente leidub ka hilisemas säilikus „Kirjavahetus Puhja kogudusega 1971-1992“, mis hõlmab tegelikult kirjavahetust alates 1941. aastast²⁰. 1937-1939 töötas köster emeeritus Peerna ametlikult vaid köstri kohusetäitjana ja seega ei pidanud kogudus õigeks tema eest „paiukikassa“ makse enam tasuda. 1942. a tegi kogudus Konsistooriumile esildise nimetada köstri ametikoht ümber organisti ametikohaks. See otsus lubab järeldada, et kirikumuusikul polnud õpetamistegevuses enam rakendust. Pärast köster Peerna surma 1941. aastal töötas kogudus kolm kuud ilma kirikumuusikuta, seejärel on

¹⁸ Suuline info Hardo Kriisalt, 18. 09. 2014.

¹⁹ EELK Konsistooriumi arhiiv, Puhja kogudus 1919-1938.

²⁰ EELK Konsistooriumi arhiiv, Kirjavahetus Puhja kogudusega 1971–1992.

ametisse kutsutud organist Hildegard Linna. Nüüd kerkisid esile elukohaprobleemid, kuna organisti palgatingimustes oli ette nähtud ka ametikorter, vanas köstrimajas elas aga edasi R. Peerna lesk Anna Peerna. Kuna kahte perekonda polnud sinna majja võimalik majutada, leiti lahendus seeläbi, et vana köstri lesele võimaldati elamispind õpetaja majas.

1944. aasta 12. märtsil peetud nõukogu koosolekul kavandati oreliümbruse vahevõre eemaldamist, et inimestele rohkem ruumi oleks. Samas plaaniti ka oreli remonti, aga tõenäoliselt ei läinud plaan täide. 1946. aasta 29. septembri protokollist selgub, et kuna köstrimaja on maha põlenud ja maad võõrandatud, ei pea organist võimalikuks oma ametit ilma väärrika majandusliku kaasabitada pidada

Järgmise teate Puhja oreli toimimise kohta edastab Puhja kiriku praostkondliku revideerimise akt 4. detsembrist 1954²¹. Akt ise on oma sisult kriitiline, kuid oreliuurijale annab tänuväärset infot. Revisjon heidab kiriku juhtorganile ette passiivsust koguduse majanduselu korraldamisel, millega seoses kirjutatakse aktis järgmist: „1947. aastal on õpetaja Kohandi algatusel muretsetud orelele tuulemootor, mis on käinud maksma üle 8000 rubla. Sama mootor seisab praegu juba aastaid kasutamata, ühe klapi katkisuse ja vihma läbi riknenud elektrijuhtmete tõttu, mis asuvad kiriku siseseinal. Nii eelnimetatud summa kui ka 1953. aastal konsistoriumi poolt katuse parandamise hääks vabastatud keskkassamaks oleks juba küllalt võimaldanud osalisegi parandustöö teostamist“.

Mõned aastad hiljem – alates aastast 1957 - asus Puhjas organisti kohuseid ajuti täitma Olaf Lääne, tollase pastori Jaan Lääne poeg, kes oli tol ajal 10-aastane. Olaf Lääne meenutuste kohaselt²² oli oreli mootor kasutatav, kuid väga häirivalt müra ja vibratsiooni tekitav. Seetõttu eelistati jumalateenistustel orelit pigem tallaja ja vana tallamissüsteemi abil kasutada (foto 10). Oreelit tallas tavaliselt kirikuteenija. Mootorituulega kasutas Olaf Lääne orelit peamiselt vaid oma tarbeks harjutamisel. Olaf Lääne mängis Puhja kirikus orelit suurematel pühadel ja suveaegadel kuni aastani 1977. Oreli seisukord ei olnud tol ajal enam hea, kuid osa registreid mängis. Mängivat osa orelist hoidis Olaf Lääne ise elementaarkorras, orelitöökodade teenuseid sel perioodil ei kasutatud

²¹ EELK Konsistoriumi arhiiv, Kirjavahetus Puhja kogudusega 1971-1992.

²² Suuline info Olaf Läänelt, 18.09.2014.

Foto 10: Puhja oreli lõõtsatallamise pedaalid, foto Külli Erikson 2013.

Aasta hiljem kirjutab Konsistooriumi arhiivis leiduv revisjonikomisjoni koosoleku protokoll järgmist²³: „Orel 16 registrist on praegu kasutatavad vaid 8, kahest manuaalist ülemine ei mängi, alumisel pole kõik klahvid terved. Elektrimootor ei tööta, osa vilesid on lihtsalt ära lõhutud. Kõik korduvad oreliremondid ja häälestamised tänu õpetaja Lääne muusikust pojale on osutunud rüüstajate tõttu asjatuiks.“ Protokollis servale on Konsistoorium teinud omapoolse märkme: „Varem pole sellest kuulda olnud!“. Sama teemal on kogudus kirjutanud esildise ka avalikkusele, kus ta nimetab, et 2 manuaali ja 20 registriga orel on korrast ja häälest ära ning tuulemootorgi rikkis...“. Võib oletada, et kui Olaf Lääne pilli enam mängima ei tulnud, ei toimunud enam ka pilli hooldamist. Seda orelit ei olnud kaasatud ka Eesti oreliplaatide projekti, tänu millele osa Eesti orelitest tol ajal korda tehti.

18. mail 1986 nimetatakse koguduse juhatuse koosoleku protokollis²⁴, et „sügisel üks vana pillimeister Puhja elama on asunud ning on harmooniumi põhjalikult parandanud, ja orelit niipalju, et koraalid maha mängida saaks. Tema olevat nõus oma

²³ EELK Konsistooriumi arhiiv, Kirjavahetus Puhja kogudusega 1971-1992.

²⁴ Samas.

tööd oreli juures jätkama niipalju, kui võimalused lubavad. Seda kõike teeb ta äärmise hoolikusega, liiati veel üsna tagasihoidliku tasu eest“. 1988. aastal palus kogudus aga Konsistooriumilt maksuvabastust seoses kiriku tõsiste remondivajadustega, kusjuures märgitakse, et ka orel pole mängukorras.

Eelnevate lõikude info põhjal võib teha järelduse, et Olev Kentsi Orelitöökoja poolt aastatel 2012-2014 teostatud restaureerimis- ja remonditööd näivad olevat esimesed süstemaatilised hooldus- ja taastamistööd alates sellest ajast, kui W. Müllverstedti töökoda Puhja kiriku oreli kureerimise lõpetas.

Oreli dispositioon, kõla ja viled

I Manuaal	II Manuaal	Pedaal
Bordun 16 Fss ²⁵	Flöte 8 Fss	Subbass 16 Fss
Principal 8 Fss	Lieblich Gedackt 8 Fss	Principal 8 Fss
Gedackt 8 Fss	Viola di Amour 8 Fss	Bassflöte 8 Fss
Gamba 8 Fss	Salicet 4 Fss	Violon 8 Fss
Octav 4 Fss		
Spitzflöte 4 Fss		
Quinte 2 2/3 Fss		
Octav 2 Fss		
Mixtur 3 fach		
Manual=Coppel		
Pedal=Coppel		

Orelite kõlalise ülesehituse osas oli Kessler - ja tema eeskujul kahtlemata ka Müllverstedt - tuntavalt mõjutatud Eberhard Friedrich Walckeri romantilisest kõlaluenduskontseptsioonist. See oli 19. sajandi II poole Saksamaa ja Põhja-Euroopa orelihituses valdav uuenduslik trend, mille puhul erinevate manuaalide registre

²⁵ Registrisiltidel leiduv tähekombinatsioon “Fss” tähistab saksakeelset sõna Fuss / Fuß (eesti k. “jalg”), millega tähistatakse registri kõrgust, *resp.* registri suurima vile pikkust jalgades.

valik hakkas alluma dünaamikaühtsuse põhimõttele, nn. terrasslahendusele. Nii sai I manuaalist *forte*-manuaal ja II manuaalist *mezzoforte*- või *mezzopiano*-manuaal. Rohkemate manuaalide olemasolu korral võis dünaamiline vaibumine toimuda veel enam järkjärgult (I manuaal – *forte*, II manuaal – *mezzoforte*, III manuaal – *piano*). Võimaluse korral püüti orel kujundada nii, et kõikide viletüüpide kõik erinevad kõrgused (16', 8', 4', 2', 1') olid järjekindlalt esindatud ning et sarnaste viletüüpidega registrid dubleerisid üksteist erinevatel manuaalidel, kuid seda erineva dünaamikaga.

Viletüüpide all mõeldakse:

1. orelile iseloomuliku kõlaga printsipaale (Principal, Octave), mille rida täiendavad alikvoodid – tertsid, kvindid ja mikstuurid;
2. kaetud viledega registreid (nt. Bordun, Gedackt, Lieblich Gedackt) ning flöote jäljendavaid registreid (nt. Flöte, Spitzflöte);
3. orkestri keelpille imiteerivaid keelpillregistreid (nt. Gamba, Violon, Viola di Amour, Salicet);
4. keelvilesid (Puhja orelis neid pole).

Väiksemate orelite puhul on needsamad põhimõtted samamoodi rakendust leidnud, vaid sõltuvalt registreid väiksemast arvust ei ole erinevate kõrguste ja tämbrite valik nii suur.

Iga registri individualiseeritud kõla, mis barokiajastu oreliehitusele iseloomulik oli, hakkas 19. sajandi oreliehituses ja Walckeri kõlaluendusreformi tagajärjel tasahaaval taanduma ning andma maad kollektiivsele ühtesulanduvale romantilisele kõlapildile, nii nagu see 19. sajandi lõpuks oma tipu saavutas. Kessleri ja Müllverstedti oreleid säilitavad siiski veel suhteliselt karge, teatud moel barokkesteetikast mõjutatud intonatsiooni, olles samas oma dispositsiooni ülesehituselt mõjutatud – nagu ülal kirjeldatud – juba romantilisest uuendusliikumisest.

Müllverstedti ajal oli valdavalt kombeks, et vile valmistaja oreliehitaja oma töökojas ise ega tellinud neid teistest töökodadest. See annab nüüdsel ajal oreliuurijaile tänuväärse võimaluse vilede ehituse ja käekirja põhjal meistreid ja töökodasid määratleda. Tähele pannakse näiteks vilemetalli paksust, kui metallitöö ja tiseritöö võtteid, vilede korkide nuppude, vilejalgade jm detailide töötlust ja vilesuude kuju. Oluline on ka märgata, kuidas on vile toonide kaupa märgistatud. Nimelt on igal

vilel nimi, mis koosneb tema registri ja toonikõrguse nimest. Näiteks on Principal 8' registri suurel C-vilel tavaliselt mäрге: Pr8 C, Gedackt 8' registri teise oktaavi vilel oleks see mäрге järgmine: Ged8 d2. Müllverstedti orelite puhul on iseloomulik, et metallviled on õhukesed ja küllaltki kõrge tinasisaldusega, puitviledel on treitud jalad ja nupud, ning mis kõige olulisem tunnus – vilede toonid on peale kantud numbrite abil. Sama süsteem kehtis ka omaaegsete Kessleri vilede puhul. Toon C on siis nr 1, cis – nr 2, d – nr 3 jne.

Foto 11. Vilede toonimärgistus Müllverstedti pedaaliviledel.

Kui Müllverstedti viledel leidub ka toonide sõnalisi nimesid, on need peale kantud kellegi hilisema käega, et enda jaoks süsteemi selgitada.

Foto 12. Vilede toonimärgistus manuaali Bordun 16' viledel.

Oreliehitaja Müllverstedti vilede on väga sarnased tema omaaegse meistri Ernst Kessleri viledega. Võib oletada, et Müllverstedt õppis vilevalmistamist Kessleri juures ja omandas täielikult oma eelkäija käsitöövõtted. Sellest tõenäolisem on aga, et Kessler ei ehitanud oma orelitele vilesid omakäeliselt, vaid et tal oli selleks tööks palgatud eraldi vilemeister, kes töötas edasi ka Müllverstedti ajal. Kuna ei Kessleri ega Müllverstedti töökoja toimimise kohta ei anna allikad täpsemat selgitust, saab vaid üldise kogemuse põhjal oletada, milline võinuks olla sealne tööjaotus ja firmapoliitika. Võib ka olla, et Müllverstedt evis pigem juhiomadusi ja keskendus töökoja ülevõtmise järel hoopis tööde juhtimisele ning orelite kavandamisele ja intoneerimisele.

Kokkuvõtteks

Ühe oreli ajalugu ei ole mitte ainult pilli saamise ja toimimise lugu, vaid ka osa kiriku- ning koduloost – seda nii kohalikus kui ka laiemas mõistes. Näiteks kõnelevad pilguheidud koguduse 19. sajandi lõpukümnendite protokollidesse koguduse elu korraldusest tol ajalooajal, väljavõttes koguduse 20. sajandi II poole kirjavahetusest iseloomustavad nii siinset kirikuelu kui ka Eesti kiriku tolaaegset olukorda laiemalt.

W. Müllverstedti töökoja tegevuse ning Puhja kiriku oreli ajalugu võivad edaspidi täieneda uute andmetega, kui jätkatakse oreliehitaja Müllverstedti oreliehitustegevuse

uurimist teiste tema tööde tellijate arhiivimaterjalide põhjal. Käesoleva töö kokkuvõttena võib aga kindlalt väita, et tegemist oli kvaliteetse ja produktiivse instrumendiehitajaga, kes ligi poole sajandi vältel – esmalt küll orelehitaja Kessleri kõrval - asus Lõuna-Eesti orelehituses juhtpositsioonil. Oma pillide kujundamisel järgis Müllverstedt jõudumööda kaasaegse Euroopa orelehituskontseptsioone, jäädes samas käsitöölise teostuse osas truuks oma väljakujunenud ehitusstiilile. Tulemused on aga universaalsed, kuna eriti nüüd - peale restaureerimistöid – on orel kasutatav niihästi liturgilise kirikupillina kui ka maakiriku väiksemamahuliste kontsertide jaoks sobiva kontsertpillina.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

1. Eesti Ajalooarhiiv:

EAA.1262.1.213 = Puhja kirikukonveni protokollide raamat 1847 – 1903.

EAA.1262.1.214 = Puhja kirikukonveni protokollide raamat 1904 – 1928.

EAA.1262.1.223 = Kassaaruanded 1863 – 1889.

EAA.1262.1.234 = Toimik [Puhja kirikule] uue oreli ehitamise asjus 1837 – 1840.

EAA.1264.1.125 = Rõngu oreli lepingud.

2. EELK Konsistooriumi arhiiv:

EELK Konsistooriumi arhiiv, Puhja kogudus 1919-1938.

EELK Konsistooriumi arhiiv, Kirjavahetus Puhja kogudusega 1971–1992.

3. Teatri- ja Muusikamuuseumi arhiiv:

TMM Hugo Lepnurme fond = TMM, FM164, sü. 126.

Suulised allikad

Suuline info Hardo Kriisalt, 18. 09. 2014.

Suuline info Olaf Läänelt, 18.09.2014

Internetiallikad

Fotis. Rahvusarhiivi fotode andmebaas, EAA 1873.1.80.25a. -
<http://www.ra.ee/fotis/index.php?type=2&id=202701>, kasutatud 27. 01. 2014.

Walckeri koduleht = <http://blog.walckerorgel.de/2008/06/14/anmerkungen-zum-thema-winddruck/>, kasutatud 21. 01. 2014.

Walckeri koduleht / täiendav = <http://blog.walckerorgel.de/2009/01/02/erganzungen-zum-thema-winddruck/>, kasutatud 21. 01. 2014.

Kirjandus ja ettekanded

Gustavson, 2008 = Helika Gustavson. Friedrich Wilhelm Müllverstedt. - Karksi Peetri kirik 230, orel 160, 200 aastat E. Kessleri sünnist, 145 a surmast, 174 a W. Müllverstedti sünnist. EELK Karksi Peetri kogudus, 2008.

Gustavson, 2013 = Helika Gustavson. Friedrich Wilhelm Müllverstedt. Ettekanne 07. 01. 2013 Tartu Peetri kirikus.

Kölle, 2006 = Martin Kölle. Orelehitaja Johann Andreas Stein. Ettekanne Kihelkonna oreli-sümposiumil, 2006.